

ד"ר יהודה מוריאל (תל-איביב) / כיצד בודקים

(פרק נהלכות החינוך הדתי בבית ההורים)

שונה היא היהדות מכל דת ומכל תורת מוסר אחרת בזה, שהיא שמה את הדגש בקיום המצוות המעשיות. כדי להיות יהודי דתי צריך לעשות, צריך לקיים מצוות מעשיות בכל ענפי החיים, ואמנם בזמן האחרון התחילה חודרת ההכרה, כי בלעדי קיום מצוות במובן הדתי אין התנהגות מוסרית, ומכיון שכך — הרי כל חינוכו של האדם תלוי בהצלחת החינוך לקיום מצוות. מטרתנו החינוכית אינה לעצב את אופיה של האישיות — עיצוב מופשט של אמונות ודעות, אלא לגטוע בהדרגה את התנהגות מתוך הכרה ברורה. השאלה צריכה איפוא להיות: באיזו מידה נצליח לחנך את האדם, שתהא בו נטייה נפשית קבועה לקיום מצוות. נטייה נפשית אינה הרגל בלבד. נטייה זו פירושה: הרגשת צורך נפשי לקיים מצוה. ריכוז המחשבה לקראת המעשה, והרגשת סיפוק פנימי עם קיומו. בהגשמת התפקיד הזה בחינוך תלוי כל גורלו של החינוך המוסרי. בשבילנו, בשביל המחנכים הדתיים, זוהי שאלת חיים ממש. לכן מעסיקה אותנו בעיה זו בחינוך יותר מכל בעיה אחרת. מאמר זה יוקדש לבעיית החינוך לקיום מצוות בבית ההורים.

א

יש צורך לחזור על עובדת יסוד אחת, שהיא ידועה בחינוך בכלל, ובחינוך הדתי בפרט, — רב חלקו של בית ההורים מזה של בית הספר. בית ההורים ממציא את הרשמים הראשונים הנחרתים בתודעתו של הילד זמן רב לפני כניסתו לחיי החברה שבבית הספר, ובמיוחד בנידון שלנו יש לזכור את הכלל, כי האווירה הדתית שבבית ההורים עשויה להשפיע השפעה ממשית על עיצוב אופיו של הילד, יותר מכל לימוד דתי, אשר הילד לומדו אחר כך מפי מוריו. ואם חשים אנו סביבנו כיום קרירות כלפי קיום מצוות — עלינו לבדוק קודם כל את אשיותיו של הבית היהודי הדתי. את ירידתו של החינוך הדתי בדורנו יש לייחס בראש ובראשונה לירידת המתח הדתי אף במשפחה שומרת מצוות. רוח הפרצים של התשכלה פגעה גם בביתו של היהודי הדתי; מובן מאליו, כי התוצאות השליליות של התהליך הזה מורגשות בימינו יותר מאשר בעבר. נוכח הסכנות האורכות לו לנוער הדתי ברחוב ובסביבה — צריך היה הבית הדתי למלא את תפקידו החינוכי ביתר תוקף וביתר כשרון; תחת זאת הריהו נגרר בעצמו עם הזרם הכללי של אדישות ופשרנות. התמורה העצומה שחלה ברובן הגדול של המשפחות הדתיות מס' בירה לנו את כל חומר הבעיה, והרי בעבר לא היתה זאת בעיה כלל. הילדים לא למדו ב"חדר", באופן מיוחד כיצד לקיים מצוות, ואף ההורים הדתיים בבית לא היו צריכים להקדיש לבעיה זו תשומת לב מיוחדת. הסביבה כולה היתה תדורה חרדת קודש ויראת שמים, והילד היהודי שגדל באותה סביבה — נתחנך ממילא ברוח זו של קיום מצוות מעשיות בדחילו ורחימו. אורה של שבת המלכה, מילאה את כל חלל הבית, מן הרגע שאמא העבירה את ידיה מעל עיניה מול גרות השבת ועד לרמדומי הערב בשבת בין השמשות, כשרות מסתורין מתוקה ועמוקה עטפה את

כל הבית. חוריה גדולה היתה זאת לילד בראותו את אביו עומד בלילה הראשון — ליל התקדש החג — על פתח סוכתו, ובקול צלול של גיל ורעדה הוא מזמין את ה"אושפיוזין" ומתכוונן לקיים בשמחה מצוה יקרה זו של ישיבה בסוכה. והרי אורחה זו של תורה וקדושה חדרה אף לתוך תוכם של חיי החולין. כל עונה בשנה וטעמה וריחה המיוחד. בהתאם למצוה הנהוגה בה. לא הורגלו בפי הבריות שמות התקופות, אלא לפי החגים שבהן והמצוות הקשורות בהן. בשיחת יום-יום לא השתמשו בשמות: "אביב", "קיץ", "סתיו", "חורף", אלא דיברו על "זמן הפסח", תקופת שלושת השבועות, "עונת הסליחות", "ימי החנוכה" וכדומה. תורת ישראל ושמירתה עמדו במרכז החיים ולא מחוצה להם. כל זמן שההשכלה הבאה מן החוץ לא פרצה את החומה — לא נתעוררה כל בעיה של קיום מצוות בחינוך הילדים.

לעומת זאת — מה עגומה היא התמונה של הסביבה החינוכית בימינו — אף בבתיהם של רבים מבין היהודים הדתיים. לא עוד אותה ההכנה הנפשית והצפייה לקראת בוא המצוה, ואף לא עוד אותה התלהבות עילאית וחדוה פנימית בעת קיום המצוה. עולמנו הוא עולם "ההתפכחות". עולם שבו קהו הלבבות, וכיצד געורר בעולם זה את ה"שמחה של מצווה" והרגשת ערכה הנעלה לגבי קיומנו? בחרנו לנו כדוגמה מצוה בדיקת חמץ, שמקיימים אותה פעם אחת בשנה במשך דקות ספורות, ואין מקדישים לה כל תשומת לב. כרגיל אין מייחסים למצוה זו כל תפקיד חינוכי. ודוקא זו היא טעות חמורה ביותר. אין "ניטרליות" בקיום מצוות. לא זו בלבד שמתוך יחס של זילזול ייעדר החיוב החינוכי — אלא הזילזול הזה עשוי להרבות הרס בנפשו של הילד ולקבוע את יחסו השלילי לקיום מצוות בכלל.

נסתכל נא לרגע קט בדמותו של הבית הדתי, שבו עדיין מקיימים מצוה זו. נוציץ לתוך המתהווה בנפש הילד בשעת מעשה — — —

אבי המשפחה חוזר מעבודתו לעת ערב — אור לארבעה עשר בניסן — וזוכר ברגע האחרון, כי עליו לבדוק את חמץ. בתנועות אדישות הוא ניגש לצאת ידי חובתו: תוחב את גרו בין אצבעותיו ומתחיל לבדוק — — — בני הבית מביטים על הנעשה בלעג גלוי. כשהחיוך נסוך על פניהם. לעתים קרובות נפלט מפי מישהו מה"גדולים" משפט כגון זה: "אבא, למה אתה מיתמם? וכי אינך יודע שהבית נקי? הכינוגו לך פירורים אחדים על סף החלון. אנא גש ישר ואסוף אותם, כדי שלא נפסיד זמן". והאב הדתי, שהתרגל גם הוא להשקיף על כל ה"טקס" הזה כעל קליפה ריקה, כעל שריד מימים קדומים, מצדיק על עצמו את הדין ונחפו... ובינתיים עומד לו בפניה הילד בן העשר ובתום לבבו הוא קולט את כל פרטי ה"מהוזה". החיוך הלגלגני של בני הבית הגדולים מעורר את תשומת לבו, ואף האדישות שבמעשה אביו אינו נעלם ממנו. יותר ויותר, עם גדילתו והתבגרותו, הוא נוכח לדעת, כי כל המצוות שאבא מקיימן בבית — אינן אלא מעשה שיגרתי ללא כל תוכן. כוה הוא הקידוש ושולחן השבת; זו דמותה של התפילה וברכת המזון, ויש אשר אבא מר מה עצמו, כמו במקרה זה של בדיקת חמץ — — — אם אלה הם פני הבית הדתי — חינוך לקיום מצוות מה יהא עליו?

ב.

המפנה בחינוך הדתי בימינו צריך להתחיל בקימום הריסותיה של האווירה הדתית בבית ההורים — במצוות חינוך ההורים. תמוהה מאד היא העובדה, שבספ"רות הדלה שנכתבה עד כה על החינוך הדתי, מקומו של סעיף זה נפקד לגמרי. היסוד לחינוך הדתי בבית ההורים הוא בחינוכם העצמי. יסוד זה מהווה תנאי קודם למעשה. יש הכרח דחוף לארגן חוגי הסברה והדרכה להורים דתיים, על מנת להדריכם בשבילי החינוך הדתי. ההדרכה צריכה להיות מלווה כמובן לימוד תורה — חוג חוג ודרגתו. יש להחדיר ללבותיהם של אבות ואמהות צעירים, כי עליהם ללמוד על מנת ללמד, להתחנך על מנת לחנך. במיוחד תחדור הכרת החשיבות של אופן קיום המצוות בבית ההורים. יכיר וירגיש האב הדתי בבואו לקיים מצוה, כי במידה שתתעורר בלבו החוויה הדתית — היא תינטע גם בלב ילדו. לא על גורמים חינוכיים בלבד צריך החינוך הזה להישען, כגון: כוחו של ההרגל, יחס כבוד לערכי מסורת, אלא — כדי לשוות לחינוך זה ערך של קיים — דרושים גם הגורמים הפנימיים של צרכים חינויים-רוחניים. בזה האופן לא תיהפך המצוה עניין צדדי בחיי האדם, אלא היא תהווה חלק מהחיים עצמם.

אמנם אין אנו משלים עצמנו בדבר הקושי העצום לטפח אווירה מעין זו בימינו. והרי הדברים הדרושים כאן — אין תחליף להם, והאשליה העצמית אינה הולמת אותם. הם אינם ניתנים להיווצר על ידי האדם עצמו באופן מלאכותי ומכוון. דרושה אמונה עמוקה בערכן של מצוות. כל עיקרו של הרגש הוא תוכן נפשי הבא כאילו מאליו. המסתורין שברגש המרעיד את כל נימי הנפש — מקורו הוא פנימי וחבוי במעמקי הנשמה; ומהותו אף חורגת ממסגרת האישיות האינדיבידואלית. האדם מרגיש בו את הקשר האינטימי אל מקור הכל, שאין בו לא תחילה ולא סוף. בהדגישנו את דרך החינוך וההסברה השיטתית להורים, הרינו מגיחים, כי כל אב דתי רוצה בעומק לבו לחנך את בנו לתורה ולמצוות. עלינו להדריכו ולחנכו כיצד לעשות זאת.

בקיום המצוות בבית ההורים יש להבחין שני שלבים: שלב ההכשרה הנפשית לקראת קיום המצוה, ושלב עשייתה. השלב הראשון של ההכנה הנפשית צריך להיות ברור דיו, ועליו לתפוס מקום חשוב בחיי הבית הדתי. קודם כל אין להזניח את הסברת טעם המצוה. אמנם החינוך הדתי מבוסס בעיקרו על ההכרה שבכל מצוה אנו מקיימים את דבר ה', בין אם אנו יודעים את טעמה, ובין אם איננו יודעים; בכל זאת — מטעמים חינוכיים — חשובה מאוד ההסברה של טעם המצוה. הרי לכל אחת מתרי"ג המצוות פרד"ס מיוחד, אם הפשט של המצוה הוא ברור וגם נוח להיקלט על ידי המחשבה — הוא קודם לכול. אך גם במקרה, שהנימוק האמיתי הוא למעלה מהשגתנו, או מסובך בשביל שכלו של האדם הצעיר, לא נוותר לגמרי על קירוב המצוה ללבו של הנער, אף אם נצטרך להשתמש לשם כך בדרך

1. הד"ר י. ר. עציון פירסם חוברת שבה הוא דן על העיקרון היסודי של חובת החינוך

הדתי מצד ההורים

הרמו והדרוש. אין הסברה זו מחוייבת להיות מכוונת דוקא. היא יכולה ללבוש גם צורה של שיחה לפי תומה, כאדם המשווחח על עניין הקרוכ ללבו. כמובן, ייקבע אופייה של ההסברה בהתאם לגיל ולנסיבות אחרות, אך היא תלווה תמיד את שלב ההכנה לקראת בוא המצוה. האב ממלא את נרות חנוכייתו שמן, ובשעת מעשה הוא שח שיחה לבבית עם בנו הקטן אודות פך השמן שבבית המקדש; או — בשעה שהוא מצחצח את בגדיו ביום ששי ומתכוונן לקבל את פני שבת המלכה, הריהו מגלגל דברים עם בנו המתבגר על הטוהר והיופי, החיצוני והפנימי גם יחד, שהשבת מכניסה לתוך הבית. כל אלה הן דוגמאות של יצירת קרקע פורה לקליטת חוויה נפשית.

בשלב השני, כלומר בזמן עשיית המצוה, נשים את לבנו לכללים הבאים, שהשפעתם מכרעת מבחינה חינוכית:

(א) נקפיד הקפדה מלאה על כל פרטי קיום המצוה, כפי שקיבלנו אותה במסורת מפי חז"ל. הדיוק בפרטים מגדיל בעיני הדור הצעיר את ערך המצוה ויוצר בלבו יחס רציני אליה. ולהיפך — הזילזול בפרט זה או אחר — מעורר ממילא יחס של זילזול בערך המצוה כולה. המושג "סדר", שאנו משתמשים בו במיוחד בקיום המצוות בליל פסח, קובע את המהות החינוכית של כל המצוות. נביא דוגמה פשוטה של נטילת ידים לפני הסעודה: הבחור הצעיר, שאנו רוצים לחנכו ולקיום מצוות יתרשם בראותו את אביו בודק את הכלי שבו הוא נוטל את ידיו. אם הוא שלם כדיו, אם יש בו השיעור הדרוש, ואחר כך נוטל את ידו כהלכה ומברך. הוא ילמד לזלול במצוה זו, כאשר יראה את אביו מרטיב את ידיו בחפזון ליד הברו, ובשעת מעשה ממלמל משהו בשפתיו... כלל זה של סדר, דיוק וכוונה, חל באופן מיוחד על קריאת שמע, תפילה וברכת המזון. בני הבית הצעירים המסיכים אל השולחן ביחד עם אביהם לומדים הרבה מאופן ברכתיו. אם הוא בולע את האותיות ואומר את ברכת המזון מתוך הרגל מיכאני — הריהו מלמד בזה את בניו שלא לברך. אולם אם הוא מברך בנחת ומבטא את כל האותיות כראוי — הריהו מראה לנוכחים, כי דעתו ולבו נתונים לדברים שהוא מבטא בפיו, וסוף סוף לומדים אף הם לשמוע באזניהם מה שפיהם מדבר.

(ב) נשתדל עד כמה שידנו מגעת להדר את חיינו בהידור המצוה המחבב במ"י יחד את קיומה על בנינו. הטלית והתפלין שאנו מתפללים בהן, המנורה שאנו מדליקים בה נרות שבת, הכוס שאנו מקדשים בה, וכן כל שאר המכשירים שאנו משתמשים בהם לצורך מצוה — כל אלה יהיו נקיים, יפים ומהודרים. דבות הן החוויות הנפשיות והזכרונות הנעימים מימי הילדות, הקשורים בתפארת ובהדר בעת קיום המצוה. כגון: חנוכיית הזהב המבריקה בבית אבא, קופסת האתרוג המקושטת, כלי הפסח המהודרים וכל כיוצא באלה.

(ג) נשתף את ילדינו שיהוף רציני ומלא בקיום המצוה. נוסף על הרגלי מצוות, שנרגיל אותם לקיים כדוגמת המבוגרים, נשתדל — עד כמה שאפשר — לתת גם להם חלק ניכר במצוות שאנו מקיימים. ירגישו בשעת מעשה שמסייעים הם בקיום המצוה והשתתפותם היא בעלת ערך.

ג.

כדי לסכם את האמור בצורה מפורטת — נעמיד מול התמונה שתיארנו מקודם — בדיקת חמץ אור לארבעה עשר בניסן — תמונה אחרת ושונה בתכלית — — — כיצד בודקים:

בשבת הגדול, ימים אחדים לפני י"ד בניסן, תתנהל שיחה בין אב דתי לבנו, כשהם מסייבים אל שולחן השבת, בערך לפי התוכן דלקמן (א=אב; ב=בן):
 א: מחר בערב צריכים אנו לקיים מצות בדיקת חמץ, הבה ונשוחח קצת על כל העניין של חמץ ומצה. הזכור לך הטעם לאיסור חמץ בפסח ולמצות אכילת מצה?

ב: כן, זהו מאמרו של רבן גמליאל המובא בהגדת פסח: מצה זו שאנו אוכלים — על שום מה? על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ, עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא וגאלם.

א: אימתי נמסר בפעם הראשונה הציווי לאכול מצה בפסח ולבער את החמץ מן הבית?

ב: בהיות ישראל במצרים; כאשר עדיין לא נגאלו.

א: אם לא נאמר, כי מצות מצה ניתנה להם כבר לפני כן על שם העתיד — נצטרך לחפש טעם נוסף לדבר. ואולי תוכל למצוא בהגדת פסח (אשר — אגב — אנו נאמר אותה גם היום, כי כן הוא המנהג בשבת הגדול) הסבר נוסף למהותה של המצה?

ב: אפשר אולי לפרש בכיוון זה את ההקדמה הארמית להגדה: הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים — — — ?

א: גם אני חושב כך. ולפי הסבר זה — מסמלת המצה את לחם העוני, שאבותינו אכלו תמיד, כל זמן היותם עבדים במצרים. כאשר היו צריכים למהר לעבודת הפרך — אף פעם לא הספיק בצקם להחמיץ, ולא רק בשעה שנגאלו.

ב: מדבריך יוצא, כי המצה היא לחם עוני, שהאדם אופה אותו בחפזון, והחמץ הוא הלחם, שהאדם אופה אותו מתוך הרחבה ובלי חפזון, ואם כן — המצה מסמלת את השיעבוד והחמץ מסמל את החרות דוקא. אני תמיד חשבתי להיפך — — —

א: מסקנתך נכונה מאוד. והרי בתורה עצמה נקראות המצות בשם לחם עוני (דברים טז, ג).

ב: ואם כן — כיצד משמש לנו לחם העוני והשיעבוד — סמל הגאולה דוקא?

א: אפשר לענות על כך בפשטות: כאשר האדם מעלה על זכרונו את ימי שיעבודו — הריהו לומד להוקיר את חרותו.

ב: אם כך הוא הדבר — תמוה מאד הוא האיסור שהתורה אסרה את החמץ בפסח.

א: החמץ הוא לחם ההרחבה והחרות — מדוע אנו צריכים לבער אותו כל כך?

א: יש שתי דרכים לגאולה. הגאולה יכולה לבוא בלבוש טבעי, כאילו הצטרפו התנאים הטבעיים וגרמו לגאולת העם. יד ה' פועלת כאן בסתר ולא בגלוי.

אך יש שהגאולה מופיעה כנס גלוי, כישועת ה' בהרף עין. יציאת מצרים באה מתוך גילוי שכינה מפתיע כזה, ומתוך מטרה ברורה, שעל יסוד יציאת מצרים יהיה עם ישראל הנושא של אמונת ה' בעולם. אילו נגאלו ישראל ממצרים בדרך הטבעית ההדרגתית — אזי היה לחם החמץ יורש את מקומו של לחם העוני. והרי כך דרכה של הגאולה הטבעית — העם המשועבד משתחרר מתחת עולו של העם המשעבד לאחר שהוא מנצח אותו, ורק אחר-כך הוא יוצא מעבדות לחרות. אולם במצרים בא הנס לידי גילוי דוקא בכך, שהגאולה גם היא באה בחפזון. כשם שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ בהיותם עבדים — כך נאלצו למחר ולאפות מצות בעת יציאתם מעבדות לחרות. ודוקא לזכר הגילוי הזה של השכינה צויה אותנו הקב"ה לאכול מצה.

ועשוי יתברר לך גם הסמל של החמץ. כל האוכל חמץ בפסח — הריהו מכריז בזה לעין כול, כי הוא כופר בגילוי השכינה בעת יציאתנו ממצרים. כלומר — הוא כופר באבן הפינה של האמונה הישראלית. החמץ בפסח מסמל ממש את הכפירה באלקי ישראל ולכן אנו צריכים לבערו כל כך. לא לחינם ממשילים חכמינו את יצר הרע שבלב האדם לשעור שבעיסה. נוסף על כך שתהליך התסיסה שבשאור המחמיץ מזכיר לנו את הדינאמיות התוססת שביצרי האדם הרי יש באי-ביעור החמץ מן הבית בערב פסח ממש משום עקירת היסוד לכל מצוות התורה, שכולן מבוססות על נס יציאת מצרים. אין איפוא כל פלא, כי חמץ כגון זה אוסר במשהו. כל יהודי המאמין בקדושת התורה ובקדושת מצוותיה חייב לבער כל שריד של חמץ מביתו — — — מלבנו.

ב: האם על ידי ביעור החמץ מביתנו אנו מבערים באמת כל כפירה מלבנו?

א: אם נשתדל לקיים מחר בערב איה"ש את מצות חז"ל — בדיקת חמץ — כהלכתה, ונתכוון לכך בשעת מעשה — נתקרב בהרבה לאידיאל של החכמים. והרי לשם כך ניתנו המצוות כדי לזכותנו ולטהרנו.

למחרת אותה השיחה — אור ליום ארבעה עשר בניסן — חוזר האב לעת ערב מעבודתו, וניגש מיד בחרדת קודש לקיום מצות חז"ל. בהקפדה רבה הוא מכין את הדרוש לו: נר, כף וכי"ב, והריהו משתף בהכנותיו את בניו הקטנים. לאחר אמירת הברכה בכוונה ובדעת — מתחיל הוא לבדוק בדיקה רצינית בכל פינות הבית — ובניו עוזרים לו בכך. הנר נודד מפינה לפינה ומסדק לסדק, בכל מקום בולשות העינים אחרי החמץ שיש לבערו מהבית ומהלב כאחד... האווירה בבית באותה השעה רוויה כולה יראת כבוד, וכיחד עם זאת — שמחה של מצוה. והרי בבדיקה זו כאילו מפנים את המקום, כדי לקבל את פני האורח היקר — חג הפסח — האהוב כל כך על הילדים. באותו הרגע לא יעלה על דעתו של איש לשאול: למה מחפשים, והרי הבית ממילא נקי — — — ונהפוך הוא: הבן העוזר ליד אביו מכניס את ידו הצנומה בחורים ובסדקים, וכל שמץ קטן של פסולת, הנראה בעיניו כפירור חמץ, הוא שמח עליו ועל ביעורו כמוצא שלל רב — — — לא "רמאות" כאן, ולא "טקס" מיושן שאבד תוכנו, אלא דבר אלקים חיים המחיה את נשמת האדם ונותן לו לטעום את טעם הקדושה בחיים.